

De Tachtigjarige Oorlog

De Nederlanden in 1559.

prof.dr. S. Groenveld

drs. H.L.Ph. Leeuwenberg

prof.dr. M.E.H.N. Mout

dr. W.M. Zappey †

De Tachtigjarige Oorlog

OPSTAND EN CONSOLIDATIE
IN DE NEDERLANDEN
(CA. 1560-1650)

WALBURGERS

Deze uitgave kwam tot stand mede dankzij financiële steun van het K.F. Hein Fonds en de M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting

© 2008 prof.dr. S. Groenveld en drs. H.L.Ph. Leeuwenberg
p/a Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

www.walburgpers.nl

2010, eerste druk

2012, tweede herziene en aangevulde druk

2022, derde herziene en aangevulde druk

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16b Auteurswet 1912 juncto het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351 zoals gewijzigd bij Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

Omslagbeeld voorzijde: Het beleg van Alkmaar, 1573. Olieverf op paneel, door Pieter Adriaensz. Cluyt, 1580 (*Stedelijk Museum Alkmaar*).

Achterzijde: De schuttersmaaltijd in de Sint-Jorisdoelen ter viering van het sluiten van de Vrede van Munster, 18 juni 1648. Schilderij door Bartholomeus van der Helst. (*Rijksmuseum, Amsterdam*)

Vormgeving omslag:

Erwin Bomans^{BNO} Leucq!, Hof van Twente

Vormgeving binnenwerk:

Andre Klijsen, Villa Y, Den Haag

Vormgeving kaarten:

Bert Stamkot, cartografisch bureau MAP, Amsterdam

ISBN 978 94 6249 503 6

E-ISBN 978 94 6249 566 1

NUR 688

Inhoud

Inleiding 9
S. Groenweld

DEEL I De kogel door de kerk?
De Opstand in de Nederlanden 1559-1609

DE SITUATIE ROND 1559

1 Staat en bestuur in de Nederlanden omstreeks 1559	13
<i>S. Groenweld/</i>	
<i>H.L.Ph. Leeuwenberg</i>	
1 Landsheren en centralisatie	13
2 Het centrale bestuur	14
3 Gewestelijke besturen en Staten-Generaal	17
4 Lokaal en regionaal bestuur	20
5 Conclusie	24
2 Het economisch leven in de Nederlanden vanaf het midden der 16de eeuw	25
<i>W.M. Zappey</i>	
1 Bevolking	25
2 Overheidsschulden en belastingen	27
3 Het agrarische bedrijf	28
4 Nijverheid	30
5 Visvangst	32
6 Handel en scheepvaart	32
7 Conclusie	34
3 De maatschappelijke verhoudingen in de Nederlanden omstreeks 1559	35
<i>Nicolette Mout</i>	
1 Inleiding	35
2 De geestelijkheid	36
3 De hoge adel	40
4 De lage adel en het leven op het platteland	42
5 Het leven in de steden: de hogere burgerij	45
6 De lagere burgerij	47
7 Loontrekkers en armen	49
4 De religie omstreeks 1559	52
<i>H.L.Ph. Leeuwenberg</i>	
1 Inleiding	52
2 De rooms-katholieke kerk	53
3 De nieuwe kerkelijke indeling	60
4 Opkomst van het protestantisme	62
5 De strijd om de orthodoxie	67
6 Conclusie	70

DE LOOP DER GEBEURTENISSEN 1559-1609

5 Van groeiende ontevredenheid naar eerste gewelddadigheden, 1559-1567	73
<i>S. Groenweld</i>	
1 Het vertrek van Filips II, 1559	73
2 Het eerste georganiseerde verzet: de hoge adel, 1559-1566	74
3 De lage adel in actie	76
4 Burgers met economische en godsdienstige problemen	78
5 De Beeldenstorm – een religieuze, sociale of politieke uitbarsting?	82
6 De eerste gewapende acties, 1566-1567	82
7 Conclusie	85

DE TACHTIGJARIGE OORLOG

6	De Opstand in een radicale fase, 1567-1575	86	
	<i>S. Groenweld</i>		
	1 De zending van de hertog van Alva, 1566-1567	86	
	2 Het bewind van de ijzeren hertog, 1567-1573	86	
	3 Uitwijkers en invallers, 1567-1572	90	
	4 'Vive le geus', 1572-1573	93	
	5 Alva's val en Requesens' benoeming	98	
	6 Requesens als landvoogd, 1573-1576	99	
	7 Conclusie	101	
7	Mislukte matiging, 1575-1581	102	
	<i>S. Groenweld</i>		
	1 Onderhandelingen van velerlei aard, 1574-1575	102	
	2 De toestanden verslechterd, 1575-1576	103	
	3 De Pacificatie van Gent	104	
	4 De benoeming van Don Juan als landvoogd, 1576	106	
	5 De Staten-Generaal tussen twee vuren, 1576-1577	107	
	6 Toenemende radicalisering, 1577-1578	109	
	7 De Unie van Atrecht, 1578-1579	111	
	8 De Unie van Utrecht, 1577-1579	112	
	9 De matiging mislukt, 1579-1581	114	
	10 Conclusie	116	
8	Spanje in de aanval, 1581-1588	117	
	<i>S. Groenweld</i>		
	1 De tweede fase van Filips' regeringsperiode	117	
	2 Parma's opmars in de Nederlanden, 1581-1585	117	
	3 De mislukte soevereiniteit van Anjou, 1581-1584	120	
	4 Engeland te hulp geroepen, 1584-1585	123	
	5 De nieuwe mislukking: Leicesters bewind, 1585-1587	125	
	6 De Armada, 1585-1588	128	
	7 Conclusie	129	
9	Noord-Nederlandse successen, 1588-1609	130	
	<i>S. Groenweld</i>		
	1 Filips II en Frankrijk, 1588/89-1596	130	
	2 De vestiging van de Republiek der Verenigde Nederlanden, 1588	131	
	3 Militaire successen, 1589-1595	133	
	4 Samen met Frankrijk en Engeland, 1596-1604	138	
	5 Filips II, Filips III en de zuidelijke Nederlanden, 1596-1599	140	
	6 Verdere oorlogvoering, 1596-1606	141	
	7 Vrede of bestand? 1606-1609	143	
	8 Conclusie	147	
DE SITUATIE ROND 1609			
10	Staat en bestuur in de Republiek omstreeks 1609	149	
	<i>S. Groenweld/ H.L.Ph. Leeuwenberg</i>		
	1 Jonge wijn in oude zakken	149	
	2 De Generaliteit	151	
	3 Gewestelijke Staten en functionarissen	153	
	4 Lokaal bestuur	156	
	5 Conclusie	159	
11	Het economisch leven in de Republiek tot het begin der 17de eeuw	160	
	<i>W.M. Zappey</i>		
	1 Bevolking	160	
	2 Overheidsschulden en belastingen	160	
	3 Het agrarische bedrijf	162	
	4 Nijverheid	165	
	5 Rijkdom uit zee	166	
	6 Scheepvaart en handel	168	
	7 Conclusie	174	

12 De maatschappelijke verhoudingen in de Republiek omstreeks 1609	175
<i>Nicolette Mout</i>	
1 Inleiding	175
2 De geestelijkheid	175
3 De hoge adel	176
4 De lage adel en het leven op het platteland	177
5 Het leven in de steden	179
13 De religie in de Republiek omstreeks 1609	184
<i>H.L.Ph. Leeuwenberg</i>	
1 De protestantisering in de Noordelijke Nederlanden	184
2 Het calvinisme	186
3 De rooms-katholieken	192
4 De doopsgezinden	194
5 Conclusie	196
DEEL II: De bruid in de schuit	
<i>De consolidatie van de Republiek, 1609-1650</i>	
DE LOOP DER GEBEURTENISSEN 1609-1650	
14 Het ontstaan van nieuwe verhoudingen, 1609-1619	199
<i>S. Groenveld</i>	
1 Plaatsbepaling 1609	199
2 Strijdpunten	200
3 De praktijk in het algemeen	205
4 Remonstrantie en contraremonstrantie, 1609-1610	207
5 Mislukte tolerantie, 1610-1616	209
6 De ontknoping, 1617-1618	211
7 Nationale Synode, 1618-1619	215
8 De processen tegen Oldenbarnevelt en zijn medestanders, 1618-1619	218
9 Conclusie	222
15 Onder Maurits in het defensief, 1619-1625	225
<i>S. Groenveld</i>	
1 Habsburgse problemen omstreeks 1619	225
2 De Nederlandse bondgenoten omstreeks 1619	229
3 Hervatting van de oorlog? 1619-1621	233
4 De Republiek in het defensief, 1621-1625	236
5 Conclusie	241
16 Met Frederik Hendrik ten aanval, 1625-1633	242
<i>S. Groenveld</i>	
1 De Dertigjarige Oorlog tussen 1625 en 1635	242
2 Olivares' oorlogspolitiek, 1625-1633	245
3 Nieuwe bestuurspraktijken in de Republiek	248
4 De strijd te land, 1625-1632	251
5 De strijd ter zee, 1625-1633	255
6 Onderhandelingen en toenemende vredeswil, 1627-1633	257
7 Conclusie	262
17 Offensief en alternatief, 1634-1639	263
<i>S. Groenveld</i>	
1 Frankrijks intrede in de Dertigjarige Oorlog	263
2 Plannen en problemen van Olivares	264
3 Het ontstaan van een alternatieve Hollandse politiek	267
4 De strijd te land, 1633-1639	269
5 De strijd te water, 1633-1639	271
6 Conclusie	274

DE TACHTIGJARIGE OORLOG

18 Spanjes nederlaag en Hollands succes, 1640-1648	275	
<i>S. Groenweld</i>		
1 De laatste jaren van de Dertigjarige Oorlog	275	
2 De Spaanse neergang	276	
3 Diplomatieke successen van de Republiek, 1640-1642		278
4 De laatste oorlogsjaren, 1640-1646	280	
5 Vredesoverleg in voorbereiding, circa 1640-1646		283
6 De Vrede van Munster, 1646-1648	286	
7 Conclusie	291	
19 Het einde van een periode, 1648-1650	294	
<i>S. Groenweld</i>		
1 Resultaten van de Westfaalse vredes	294	
2 De Republiek na de oorlog, 1648-1650	296	
3 De aanslag op Amsterdam	299	
4 De omslag, eind 1650	301	
5 Conclusie	303	
DE TOESTAND ROND 1650		
20 Het economisch leven in de Republiek omstreeks 1650	305	
<i>S. Groenweld</i>		
1 Bevolking	305	
2 Overheidsschulden en belastingen		307
3 Het agrarische bedrijf	312	
4 Nijverheid	319	
5 Visserij	322	
6 Handel en scheepvaart	324	
7 Conclusie: achtergronden en perspectieven		329
21 De sociaal-culturele verhoudingen omstreeks 1650	332	
<i>S. Groenweld</i>		
1 Geledingen in de bevolking	332	
2 De hoge adel	334	
3 De verdere adel	340	
4 Het stedelijke regentenpatriciaat		347
5 Rijken en middenklassers	353	
6 Loonarbeiders en armen	358	
7 Conclusie: burgerlijke samenleving en standenmaatschappij?		363
22 De religieuze verhoudingen in de Republiek omstreeks 1650	365	
<i>H.L.Ph. Leeuwenberg</i>		
1 De gereformeerde kerk	365	
2 De remonstranten	374	
3 De lutheranen	376	
4 De doopsgezinden	379	
5 Buitenkerkelijke stromingen en sekten		383
6 De rooms-katholieke kerk	386	
7 De joden	393	
8 Conclusie	396	
Conclusie	397	
<i>S. Groenweld</i>		
Bibliografie	400	
Index van persoonsnamen	431	

Inleiding

De Tachtigjarige Oorlog is een van de meest ingrijpende episodes uit de Nederlandse geschiedenis: de strijd waarin de basis voor de huidige Nederlandse staat werd gelegd. Deze vaststelling mag dan allang gemeengoed zijn, zij heeft desondanks vele vragen opgeroepen – en doet dat nog steeds.

Het eerste complex van vragen heeft zich geconcentreerd rond het doel van de Oorlog. Al in de tijd zelf bestonden daarover tenminste twee verschillende opvattingen. Sommige tijdgenoten zeiden te vechten *religionis ergo*, omwille van de religie. Meer concreet ging het hun om de vestiging van het calvinisme als enig toegestane en algemeen aangehangen godsdienst. Anderen betoogden, de wapens te hebben opgenomen *libertatis causa*, omwille van de vrijheid. Daarmee bedoelden de meesten van hen: om het behoud van de privileges, de vrijheden, de vroeger verworven en nog steeds geldende uitzonderingen op de algemene rechtsorde. Degene die ‘vrijheid’ wél een enkelvoudige betekenis gaf sprak over het tegengestelde van onderdrukking en zag in de Tachtigjarige Oorlog de bestrijding van ‘Spaanse tirannie’. In 16de-eeuwse propagandistische drukwerken kwam dit al voor; in 19de- en 20ste-eeuwse liberale geschriften ook weer, maar nu met geheel andere gevoelswaarden.

Wie dit tweede doel wat minder verheven interpreteerde kon er gemakkelijk een strijd om de macht van maken, om de politieke macht wel te verstaan. Of, met de opkomst van de sociale bewegingen, het begin van de emancipatie van de lagere klassen, een eerste aanzet van de klassenstrijd, vooral gericht op gelijke rechten, mogelijk zelfs op macht voor de gewone man. Daar tegenover kon de gedachte aan een streven naar een kapitalistische maatschappij onder oppergezag van de rijken even gemakkelijk post vatten. Al zulke opinies riepen meteen een ruimtelijke vraag op. Hadden alle strijders een precies omschreven gebied voor ogen, waarbinnen zij hun doel wilden realiseren?

Even gemakkelijk zijn vragen opgekomen over de vorm, waarin de Tachtigjarige Oorlog werd gevoerd. Sommigen suggereerden of hadden de illusie dat de hele bevolking binnen het huidige Nederlandse grondgebied zij aan zij heeft gestreden. Daarmee werd de Tachtigjarige Oorlog een nationale strijd – en zo weer een typisch 19de-eeuws verschijnsel. Voor 16de-eeuwse tijdgenoten die één godsdienst wilden verdedigen was die redenering onmogelijk: er waren in hun dagen onder de eigen bevolking nog veel aanhangers van andere religies. Wanneer de verhoudingen tussen de godsdiensten zich verhardden kwam het gemakkelijk tot een trefpen tussen de diverse kampen binnen de bevolking. Sommige historici spraken dan van godsdienstoorlog, zagen die ook in andere landen en beschouwden ze als kenmerkend voor allerlei strijd tussen 1500 en 1650. Anderen hadden het veel-

eer over burgeroorlog binnen de Lage Landen. Deze laatste karakteristiek kon ook worden toegepast op gewapende confrontaties tussen aanhangers van het wettige gezag en bestrijders daarvan. En wanneer wéér anderen niet langer gehoorzaamden aan het zittende bestuur wegens vermeende schending van hun privileges, dan wel om macht naar zich toe te halen, dan kregen hún acties trekken van een opstand, zelfs van een revolutie in de moderne zin, van een welbewuste poging tot omverwerping van het bestaande bewind.

Verschillende visies ontstonden eveneens inzake de gevolgen van de Oorlog voor de Noordelijke Nederlanden op de lange duur. Sommigen zagen in het bestuursstelsel van de 17de-eeuwse Noord-Nederlandse staat reeds de wortels van de parlementaire democratie van de tijd na 1848. Evenals die van een ‘republikeins koningschap’, zoals prins Claus het in de late 20ste eeuw noemde, een monarchie met een sterke constitutionele binding aan besluitvorming door de onderdanen. De nieuwe Noord-Nederlandse staat van de 17de eeuw werd voor derden de oefenschool van het ‘poldermodel’, de volgens hen typisch Nederlandse methode van bestuur op basis van overleg en gericht op harmonie. Weer anderen zagen juist vanuit de 16de eeuw, en versterkt door de strijd van tachtig jaar, een samenleving groeien met een al even typerend genoemde tolerantie op godsdienstig gebied.

Al zulke visies zijn interpretaties van toen en nu. Nagegaan zal moeten worden in hoeverre die interpretaties door de feiten werden ondersteund. Die feiten worden in de hier volgende bladzijden aan de orde gesteld, zowel in hun chronologische ontwikkeling als in de context waarin zij moeten worden geplaatst. Ontwikkelingen en context maken al snel duidelijk, dat in deze periode van circa tachtig jaar zich tal van veranderingen voltrokken. Zóveel dat de Tachtigjarige Oorlog niet als een eenheid kan worden beschouwd. Ten minste tekenden zich twee essentieel verschillende perioden af, die van elkaar werden gescheiden door het Twaalfjarig Bestand (1609-1621). Vóór het Bestand kwamen in de Lage Landen spanningen op, die zich al vóór 1568, het traditioneel aangehouden – maar daardoor nog niet juiste – beginjaar van de strijd, ontladden in verzet tegen het zittende regime en in openlijke gewelddadigheden. Verzet ontstond niet alleen in de provincies die later de Noord-Nederlandse staat gingen vormen, maar ook in de gewesten die samen de Zuidelijke Nederlanden werden. Dit eerste verzet en de reeksen van gebeurtenissen in de daaropvolgende decennia worden thans aangeduid als de ‘Nederlandse Opstand’. De sluiting van het Bestand wordt als het eindpunt van deze Opstand gezien. Dat is niet geheel terecht. Allang voor het jaar 1609 waren zulke ingrijpende veranderingen opgetre-

den, dat er in feite een openlijke oorlogstoestand was ontstaan tussen de opstandig gebleven Nederlandse gewesten – zeven benoorden de grote rivieren – en Filips II. De eerste partij zag zich als een afzonderlijke republiek vanaf 1588.

Zeker in de eerste decennia van de Opstand vonden de gebeurtenissen primair plaats binnen de Lage Landen zelf. Pas geleidelijk aan, na 1590 met name, kreeg de partij van de opstandelingen aansluitingen bij het buitenland, bij Frankrijk en Engeland. Internationaal bepaald was wél steeds het handelen van Filips II en zijn opvolgers, voor wie immer de belangen en visies van Spanje centraal stonden. Geheel anders was de situatie na 1621, na afloop van het Bestand. De strijd werd nu niet langer gevoerd tussen opstandelingen en hun wettige heer, maar tussen twee staten die met elkaar een openlijk conflict uitvochten. Het ging de Noord-Nederlanders vooral om de consolidatie van hun grondgebied en de erkenning van de onafhankelijkheid daarvan. Hun openlijke strijd tegen Spanje was een van de vele oorlogen die in deze jaren in Europa woedden. Zoveel verbindingen bestonden er tussen de Nederlands-Spaanse strijd en die tussen andere landen, dat de binnenlandse problematiek in de Nederlanden niet kan worden begrepen zonder voortdurende aandacht voor de internationale ontwikkelingen.

Deze veranderingen hebben de hier volgende beschrijvingen van de Tachtigjarige Oorlog in belangrijke mate hun karakter gegeven. Ook de titels van de twee delen van het boek hebben op die veranderingen betrekking. De titel van het eerste deel – *De Kogel door de Kerk?* – bevat zowel associaties met de gewapende Opstand als met het toen spelende religieuze probleem. Zij houdt enerzijds de vraag in, of hier sprake was van een godsdienstoorlog. Anderzijds handhaaft ze vragenderwijs de betekenis van het spreekwoord waaraan zij is ontleend: werd in deze periode van Opstand een gesteld doel bereikt, een eertijds genomen beslissing gerealiseerd en daarmee een onomkeerbare situatie geconcretiseerd? De titel van het tweede deel – *De Bruid in de Schuit* – is evenzeer ontleend aan een zegswijze. De dichter Gerbrand Adriaensz. Bredero formuleerde deze als: ‘As de Bruyt is inde schuyt, soo zijn de beloften uyt’. Overdrachtelijk betekent het eerste deel van Bredero’s zin: ‘de buit is binnen’, ‘de zaak is voor elkaar’. Ofwel, toegepast op de periode 1621-1648: de Opstand heeft een concreet resultaat opgeleverd; nu wordt dat geconsolideerd.

De titels van beide delen van *De Tachtigjarige Oorlog* waren de titels van de twee boeken, die hier nu als één studie in een grondig herziene versie worden gepresenteerd. Het boek *De Kogel door de Kerk?* verscheen voor het eerst in 1979 ter gelegenheid van de toenmalige herdenking van de sluiting van de Unie van Utrecht van 1579. De opzet van dit boek, dat sindsdien tweemaal werd herdrukt, was zodanig, dat er direct een vervolgpublishatie aan kon worden toegevoegd. Die publicatie, *De Bruid in de Schuit*, verscheen in 1985.

In zijn opzet verraadt *De Tachtigjarige Oorlog* duidelijk zijn herkomst. Evenals in de eerdere drukken zijn de gebeurtenissen tijdens Opstand- en consolidatiefase geplaatst tussen

beschrijvingen en analyses van enkele vaste ogenblikken. Ten eerste wordt de institutionele en economische, sociale en religieuze situatie aan de vooravond van de Opstand, ten tijde van de eerste regeringsjaren van Filips II, weergegeven. Opnieuw staat de camera stil in 1609, zodat de dankzij de Opstand ontstane nieuwe toestand bij het begin van het Bestand in beeld kan komen. Datzelfde gebeurt ten derden male rond 1650. Toen had de Republiek der Verenigde Nederlanden in de Vrede van Munster haar internationale erkenning gekregen en enkele jaren van leren omgaan met de nieuwe situatie doorgemaakt. Vergelijking van dit derde tijdsbeeld met zijn beide voorgangers kan duidelijk maken, wat in de tussenperiode was veranderd en wat niet. In de beschrijving van 1650 is één aspect weggelaten dat in beide voorgaande tijdsbeelden wel ter sprake kwam: het institutionele. Oorzaak hiervan is, dat de grondpatronen van de bestuursinstellingen rond 1650 formeel nog in overgrote mate dezelfde waren als die van omstreeks 1609. Wat overigens niet wilde zeggen dat de tijdgenoten na 1609 hun bestuurspraktijken niet hadden aangepast bij veranderende omstandigheden. Tussen de drie tijdsbeelden in geeft de schets van de gebeurtenissen zicht op het hoe en het waarom van de doorgaande, ingrijpende ontwikkelingen in de jaren 1559-1650. Bijgewerkt en opnieuw ingedeeld is ten slotte de beredeneerde bibliografie. Over de hele periode van de Tachtigjarige Oorlog zijn sinds het verschijnen van de vorige drukken vele en gewichtige studies verschenen, zij het niet over alle periodes en onderwerpen evenveel. De selectie daaruit is bijgewerkt tot einde 2020.

Aan de totstandkoming van dit boek in zijn huidige en vorige versies hebben diverse collega’s hun bijdragen geleverd. Met eerbied gedenken de auteurs hun medeauteur dr. W.M. Zappey, schrijver van de hoofdstukken over de economische situaties in 1559 en 1609, die in 2000 is overleden. Zijn teksten zijn minimaal herzien en alleen waar het wenselijk was aan nieuwe visies aangepast. De dood rukte eveneens van ons weg dr. D.P. Snoep, destijds verbonden aan het Centraal Museum te Utrecht en later directeur van het Frans Hals Museum te Haarlem, die hier als enthousiast stimulator achter het eerste deel van dit boek en de tegelijkertijd gerealiseerde tentoonstelling in 1979 moet worden genoemd. Ook ontviel ons de heer A.J.J. van der Kloot, de vindingrijke vormgever en kaarttekenaar van eerdere drukken van dit boek. Dank past voorts aan drs. B.G.J. Elias, dr. P. Knolle, drs. J.A.L. de Meyere, prof. dr. W. Otterspeer, de heer F. Pietersen, mevrouw drs. Christine J. von Ronnen, dr. P. Scherft en drs. A.R.M. Smit, die substantiële bijdragen hebben geleverd door het aandragen van afbeeldingen, afkomstig uit de beschreven periode zelf. Dank gaat ten slotte uit naar uitgeverij Walburg Pers te Zutphen voor het initiatief tot en de realisatie van deze uitgave van *De Tachtigjarige Oorlog* in een nieuwe en zeer aantrekkelijke vormgeving.

In deze derde druk is een aantal inhoudelijke aanpassingen aangebracht en is de bibliografie geactualiseerd.